

تنظیم: عبدالله اسلامی اصل از هوراند ، پریسا مردانلو از ناحیه ۳

درس هشتم: اختیارات وزنی (۲)

اختیار وزنی امکان تغییراتی کوچک در وزن است که به وزن و آهنگ شعر مربوط می شود.

انواع اختیارات وزنی

۱- بلند بودن هجای پایان مصراع: هجای پایانی مصراع ها (چه کوتاه U باشد، چه کشیده -U) همواره بلند به حساب می آید و با علامت (-) نشان داده می شود.

سعدی

ماه را مانی و لیکن ماه را گفتار نیست

سرو را مانی و لیکن سرو را رفتار نه

تا ر نَ

سَرو را رَف

نی و لی کَن

سَرو را ما

U U -

- - U -

- - U -

- - U -

تا ر نیست

ما ه را کُف

نی و لی کَن

ما ه را ما

U - U -

- - U -

- - U -

- - U -

فاعِلن

فاعِلاتن

فاعِلاتن

فاعِلاتن

چند مثال دیگر:

چو پیش پدر شد سیاوش **پاک** نه دود و نه آتش نه گرد و نه **خاک**فرود آمد از اسپ کاووس **شاه** پیاده سپهد پیاده **سپاه**سیاوش را تنگ در بر **گرفت** ز کردار بد پوزش اندر **گرفت**

وزن بیتها: فعولن فعولن فعولن فعو (فعل)

پیدا کردن این اختیار وزنی یکی از آسان ترین موارد است؛ می توان حتی بدون تقطیع، با یافتن هجای پایان مصراع یا بیت و تشخیص نوع آن (کوتاه یا کشیده) به وجود این اختیار پی برد.

بلند بودن هجای پایانی مصراع در هجای پایان نیم مصراع

اوزان دولختی نیز اعمال می شود.

نکته

پس : هجای پایان نیم مصراع ها در اوزان همسان دولختی نیز در حکم پایان مصراع خواهد بود یعنی هجای پایان نیم مصراعها (در اوزان همسان دولختی) در صورت کوتاه یا کشیده بودن، به صورت بلند تقطیع خواهند شد.

دیروز اگر سوخت ای **دوست**، غم برگ و بار من و **تو** امروز می آید از **باغ**، بوی بهار من و **تو**

آن جا در آن برزخ **سرد**، در کوچه های غم و **درد** غیر از شب آیا چه می **دید** چشمان تار من و **تو**

دیروز در غربت **باغ**، من بودم و یک چمن **داغ** امروز خورشید در **دشت**، آینه دار من و **تو**

وزن بیتها: مستفعلن فاعلاتن // مستفعلن فاعلاتن

۲- آوردن فاعلاتن به جای فعلاتن: شاعر می تواند فقط در رکن اول مصراع به جای فعلاتن (U U - -)،

فاعلاتن (- - U -) بیاورد. البته عکس آن درست **نیست**.

آوردن فاعلاتن به جای فعلاتن اول مصراع، در چهار وزن زیر اتفاق می افتد:

فاعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلاتن فععلن

فاعلاتن فعلاتن فععلن

یاد باد آن که ز ما وقت سفر یاد نکرد   به وداعی دل غمدیده ما شاد نکرد   حافظ

یا د با دان	ک ز ما وق	ت س فر یا	د ن کرد
- - U -	- - U U	- - U U	- U U
ب و داعی	د ل غم دی	د ی ما شا	د ن کرد
- - U U	- - U U	- - U U	- U U
فعلاتن	فعلاتن	فعلاتن	فعلن

۳- ابدال: شاعر می تواند به جای دو هجای کوتاه کنار هم، یک هجای بلند بیاورد؛ یعنی به جای

(- U U) ، فعلن ، می تواند (- -) فَعْلَن بیاورد؛ عکس آن صادق نیست.

چو بشنوی سخن اهل دل مگو که خطاست   سخن شناس نه ای جان من خطا اینجاست   حافظ

چُ بش ن وی	سُ خ ن آه	لِ دِلِ مَ گو	کِ خِ طاست
- U - U	- - U U	- U - U	- U U
سُ خَن ش نا	س ن ای جا	ن مَن خَ طا	این جاست
- U - U	- - U U	- U - U	- -
مفاعن	فعلاتن	مفاعن	فعلن

باید توجه داشت که اصل دو هجای کوتاه

است و معیار تعیین وزن شعر خواهد بود.

نکته

این اختیار شاعری در دو هجای ماقبل آخر بسیار رایج است و حتی در تمام مصراع های یک شعر ممکن است استفاده شود.

بیشتر بدانیم: در اعمال اختیار ابدال، وزن واژه «مفعولن» به جای هر کدام از وزن واژه های «فعلاتن»، «مفتعلن» یا «مستفعل» قرار خواهد گرفت و وزن واژه «فع لن» در برابر «فعلن».

«مفعولن» در برابر «فعلاتن»:

ق د رُشت — U U	ری با دل — — —	خا ر کش پی — — U —
د ب پُشت — U U	ر ه می بُر — — U U	پُش ت ی خا — — U —
فعلن	فعلاتن	فعلاتن

«مفعولن» در برابر «مفتعلن»:

«مفعولن» در برابر «مفتعلن»:	«مفعولن» در برابر «مفتعلن»:	«مفعولن» در برابر «مفتعلن»:
«مفعولن» در برابر «مفتعلن»:	«مفعولن» در برابر «مفتعلن»:	«مفعولن» در برابر «مفتعلن»:
«مفعولن» در برابر «مفتعلن»:	«مفعولن» در برابر «مفتعلن»:	«مفعولن» در برابر «مفتعلن»:

«مفعولن» در برابر «مستفعلن»:

خا نی — —	هَر وَ رَق ک U — U —	می کوش ب U U — —
دانی — —	را ت ما م U — U —	کان دا نش — — —
فعل ن	فاعلات	مستفعل

«فعل ن» در برابر «فعلن»:

ز م بس — U U	ق ت می ور — — U U	م ط مع عش — — U U	ن م ن خا — — U U
ری هست — —	ل ت بس یا — — U U	خ ت در خی — — U U	ک چ من سو — — U U
فعلا (فعلن)	فعلاتن	فعلاتن	فعلاتن

نکته: معمولاً در بیت هایی که اختیار وزنی ابدال به کار رفته است یکی از مصراعها نسبت به مصراع دیگر یک هجا بیشتر دارد زیرا در یکی از مصراعها به جای دو هجای کوتاه کنار هم، فقط یک هجای بلند به کار رفته است مگر این که اختیار وزنی ابدال در هر دو مصراع به کار رفته باشد که در این صورت تعداد هجاهای هر دو مصراع برابر خواهند بود.

نَ فَسَبَ رَا	مَ دُ كَا مَز	تُ بَرِ نِ مِی	آ یَد
- U - U	- - U U	- U - U	- -
فَ غَانِ كِ بَیْخِ	تِ مَ نَزْ خَا	بِ دَرِ نِ مِی	آ یَد
- U - U	- - U U	- U - U	- -
مفاعِلن	فعلاتِن	مفاعِلن	فَع لِن

توجه: اختیار ابدال در دو هجای ما قبل آخر مصراع بسیار رایج است («فَع لِن» به جای «فَعْلِن») و حتی در تمام مصراع های یک شعر ممکن است به کار رود.

دقت کنید: در اختیار زبانی حذف همزه هم در صورت اشتباه و حذف نکردن همزه، تعداد هجاهای دو مصراع ممکن است برابر نباشند.

نکته: هر اختیار شاعری به طور جداگانه باید شمرده شود یعنی مثلاً اگر هجای کشیدهٔ پایان هر دو مصراع به بلند تبدیل شده اند دو اختیار وزنی صورت گرفته است.

ممکن است دو هجای کوتاه کنار هم که در برابر یک هجای بلند قرار می گیرند در دو وزن واژهٔ جداگانه باشند یعنی یکی از هجاهای کوتاه، در پایان یک وزن واژه و دومین هجای کوتاه در ابتدای وزن واژهٔ دیگر باشد؛

مثلاً در وزن «مستفعلن مفاعِلُ مستفعلن فَعْل» یا «مفعولُ فاعلاتُ مفاعیلُ فاعِلن»

ای بی خِ بَر	بِ كُوشِ كِ	صَا حِبِ خِ بَر	شَ وِی
- U - -	U U - U	- U - -	- U
تا را هِ رُو	نَ بَا شِی	كِی رَا هِ بَرِ شَ	شَ وِی
- U - -	- - U	- U - -	- U
مستفعلن	مفاعِلُ	مستفعلن	فَعْل

۴- قلب: شاعر می تواند بنا به ضرورت وزن، یک هجای بلند و یک هجای کوتاه کنار هم را جا به جا کند و به جای یک هجای

کوتاه و یک هجای بلند (- U)، یک هجای بلند و یک هجای کوتاه (U -) بیاورد یا برعکس

کیسه هنوز فربه است، باتو از آن قوی دلم چاره چه خاقانی اگر، کیسه رسد به لاغری خاقانی

کی سِ هَ نو	ز قَر بِ هَس ت	با تُ اَ زان	قَ وی دِ لَم
- U U -	- U - U	- U U -	- U - U
چار چِ خا	قانِ یَ گر	کی سِ ر سَد	بِ لاغِ ری
- U U -	- U U -	- U U -	- U - U
مفاعلتن	مفاعلتن	مفاعلتن	مفاعلتن

در رکن دوم مصراع دوم به جای (- U - U) مفاعلتن، (- U U -) مفتعلن آمده است.

کاربرد این قابلیت وزنی، بسیار کم است و تنها در (- U U -) مفتعلن و (- U - U) مفاعلتن رخ می دهد.

توجه

خیلی مهم : در اوزان دوری هجای پایان هر نیم مصراع نیز حکم پایان مصراع را دارد؛ یعنی پایان نیم مصراع ها

نکته

خودارزیابی

تفاوت اختیارات زبانی و اختیارات وزنی چیست؟

اختیارات زبانی موجب تغییر در وزن نمی شود، اما اختیار وزنی امکان تغییراتی کوچک در وزن را فراهم می کند. اختیار زبانی قابلیت هایی در تلفظ برای شاعر فراهم می سازد، درحالی که اختیار وزنی به وزن و آهنگ و ترکیب پایه های آوایی شعر مربوط می شود.

کلمات « که » (U) و کشت (= - U) در کجای مصراع با کلمه (کش) « - » برابر است؟ این اختیار از کدام نوع است؟ در هجای آخر هر مصراع و در پایان نیم مصراع اوزان دولختی از نوع دوری. این اختیار، وزنی و نام آن، بلند تلفظ کردن هجای پایانی است.

پس از تقطیع هجایی ابیات زیر، اختیارات وزنی را تعیین کنید:

شهریار

که علی بگذر و از ما مگذر

الف) دست در دامن مولا زد در

دَر	زَد	لا	مُو	نِ	مَ	دا	دَر	ت	دَس
-	-	-	-	U	U	-	-	U	-
فَع	فَع	فاعلتن				فاعلتن			
دَر	گُ	مَ	ما	رُ	ذَ	بُگ	لی	عَ	کِ
-	U	U	-	-	U	U	-	U	U
فعلن		فاعلتن				فاعلتن			

۱. اختیار وزنی در کاربرد «فاعلتن» به جای «فاعلتن» در رکن اول مصراع اول

۲. اختیار وزنی ابدال در کاربرد یک هجای بلند (زَد) به جای دو هجای کوتاه (مَ / گُ) در رکن آخر «فَعْلَن» = «فَع لَن»

در تشخیص **اختیار وزنی ابدال**، شناسایی هجاهای کوتاه در هر دو مصراع ضروری و مهم است؛ زیرا این اختیار زمانی رخ می‌دهد که معادل دو هجاهای کوتاه در یک مصراع، یک هجای بلند در مصراع دیگر به کار رود. وقتی این اختیار رخ می‌دهد، رکن **فعلاتن به مفعولن**، فعلن به فعلن، **مستفعل به مفعولن** و مفتعلن به مفعولن تغییر می‌کند.

ب) تو با خدای خود انداز و کار و دل خوش دار   که رحم اگر نکند مدعی خدا بکند   حافظ

تُ	بَا	خُ	دَا	یِ	خُ	دَنْ	دَا	زُ	کَا	رُ	دَل	خُش	دَار	
U	-	U	-	U	U	-	-	U	-	U	-	-	U	
مفاعِلن				فعلاتِن				مفاعِلن				فَع	لَن	
کِ	رَح	مَ	گَر	نَ	کُ	نَد	مُد	دَ	عِی	خُ	دَا	بِ	کُ	نَد
U	-	U	-	U	U	-	-	U	-	U	-	U	U	-
مفاعِلن				فعلاتِن				مفاعِلن				فعلِن		

۱. اختیار وزنی ابدال در کاربرد یک هجای بلند «خُش» به جای دو هجای کوتاه «بِ / کُ» در رکن پایانی «فَعْلَن = فعلن»

۲. اختیار وزنی تبدیل هجای کشیده پایان مصراع به یک هجای بلند «دَار - U»

ب) کیست که پیغام من به شهر شروان برد   یک سخن از من بدان مرد سخندان برد   جمال الدین عبدالرزاق

کِی	سِت	کِ	پِی	غَا	مَ	مَنْ	بِ	شَه	رِ	شِر	وَان	بَ	رَد
-	U	U	-	-	U	-	U	-	U	-	-	U	-
مفتعلِن				فَاعِلِن				مفاعِلن = مفتعلِن				فَاعِلِن	
یَکِ	سُ	خُ	نَز	مَنْ	بِ	دَان	مَر	دِ	سُ	خَنْ	دَان	بَ	رَد
-	U	U	-	-	U	-	-	U	U	-	-	U	-
مفتعلِن				فَاعِلِن				مفتعلِن				فَاعِلِن	

۱. اختیار وزنی قلب با جابه‌جایی هجاهای کوتاه و بلند در هجاهای ۸ و ۹ مصراع اول که مفتعلن را به مفاعِلن تبدیل کرده است.

ت) یار با ماست چه حاجت که زیادت طلبیم   دولت صحبت آن مونس جان ما را بس   حافظ

بیم	لَ	طَ	دَت	یا	زَ	کَ	جَت	حَا	چَ	سَت	مَا	بَا	رَ	یَا
-	U	U	-	-	U	U	-	-	U	U	-	-	U	-
فعلن		فعلاتن				فعلاتن				فاعلاتن				
بس	را	ما	جان	سَ	نَ	مُو	آن	تَ	بَ	صَح	تَ	لَ	دُو	-
-	-	-	-	U	U	-	-	U	U	-	U	U	-	-
فَع لَن		فعلاتن				فعلاتن				فاعلاتن				

۱. اختیار وزنی کاربرد فاعلاتن به جای فعلاتن در دو رکن اول هر دو مصراع

۲. اختیار وزنی ابدال در آوردن یک هجای بلند « را » به جای دو هجای کوتاه « طَ / لَ » در رکن پایانی مصراع دوم

« فعلن = فع لن »

۳. اختیار وزنی بلند بودن هجای کشیده پایان مصراع اول « بیم - U »

جامی

پشته خار همی برد به پشت

ث) خارکش پیری با دلق درشت

رُشت	دُ	قِ	دَل	بَا	رِی	پِی	کِش	رَ	خَا	
-	U	U	-	-	-	-	-	U	-	
فَعْلَن		فعلاتن				فاعلاتن				
پُشت	بَ	دَ	بُر	مِی	هَ	رَ	خَا	یَ	تَ	پُش
-	U	U	-	-	U	U	-	U	U	-
فَعْلَن		فعلاتن				فاعلاتن				

۱. اختیار وزنی کاربرد فاعلاتن به جای فعلاتن در دو رکن اول هر دو مصراع

۲. اختیار وزنی ابدال در آوردن یک هجای بلند « ری » به جای دو هجای کوتاه « رَ / هَ » در رکن دوم مصراع اول

۳. اختیار وزنی بلند بودن هجای کشیده پایان هر دو مصراع

مولوی

چه خبر گویم با بی خبران

ج) با که گویم به جهان، محرم کو؟

کو	رَم	مَح	هان	جَ	بَ	یَم	گو	کَ	بَا
-	-	-	-	U	U	-	-	U	-
فَع لَن		فعلاتن				فاعلاتن			
ران	بَ	خَ	بِی	بَا	یَم	گو	بَر	خَ	چَ
-	U	U	-	-	-	-	-	U	U
فَعْلَن		مفعولن = فعلاتن				فعلاتن			

۱. اختیار وزنی « فاعلاتن » به جای « فعلاتن » در رکن اول مصراع اول

۲. اختیار وزنی ابدال و آوردن یک هجای بلند « یَم » به جای دو هجای کوتاه « بَ / جَ » در رکن دوم مصراع دوم « فعلاتن = مفعولن »

۳. اختیار وزنی ابدال و آوردن یک هجای بلند « رَم » به جای دو هجای کوتاه « خَ / بَ » در رکن آخر مصراع اول « فعلمن = فعلن »

۴. در بیت هایی که اختیار وزنی ابدال دارند همیشه یکی از مصراع ها نسبت به مصراع دیگری، یک هجا بیشتر دارد مگر این که ابدال در دو مصراع اتفاق بیفتند. * (مثل بیت بالا)

* **دقت کنید که در این بیت، اختیار وزنی « بلند بودن هجای پایان مصراع » وجود ندارد چون « مصوت های بلند قبل از نون ساکن، کوتاه حساب می شوند » پس هجای پایانی مصراع دوم کشیده نیست.**

(چ) به وفای دل من ناله برآید چنانک چنبر این فلک شعوزه گر بگشاید خاقانی

بِ	وَ	فَا	یِ	دِ	لِ	مَنْ	نَا	لِ	بِ	رَا	رِی	دِ	چِ	نَانِکِ
U	U	-	U	U	-	-	-	U	U	-	-	U	U	-
فاعلاتن				فاعلاتن				فاعلاتن				فَعْلُن		
چَنْ	بَ	رِ	اِیْنِ	فَا	لِ	کِ	شَع	وَ	ذِ	گَر	بُگ	شَا	یَدِ	
-	U	U	-	U	U	-	-	U	U	-	-	-	-	
فاعلاتن				فاعلاتن				فاعلاتن				فَعْلُن		

۱. اختیار وزنی تبدیل « فعلاتن به فاعلاتن » در رکن اول مصراع دوم

۲. اختیار وزنی ابدال در تبدیل دو هجای کوتاه « د / چ » به یک هجای بلند « شا » در رکن پایانی مصراع دوم « فعلن = فعلن »

۳. در هجاهای پایانی هر دو مصراع، هجای کشیده به هجای بلند تبدیل شده است.

* در هجای چهارم مصراع اول و هجای سوم مصراع دوم، اختیار زبانی تبدیل مصوت کوتاه (کسره اضافه) به بلند وجود دارد. (یِ = ی) / (رِ = ری)

وزن ابیات زیر را بیابید و اگر اختیار شاعری در آنها وجود دارد، مشخص نمایید.

الف) دیگر دلم هوای سرودن نمی کند تنها بهانه دل ما در گلو شکست قیصر امین پور

دی	گر	د	لم	ه	وا	ی	س	رو	دن	ن	می	ک	ند
-	-	U	-	U	-	U	U	-	-	U	-	U	-
تن	ها	ب	ها	ن	ی	د	ل	ما	در	گ	لو	ش	کست
-	-	U	-	U	-	U	U	-	-	U	-	U	U
مُسْتَفْعَلُن				مَفَاعِلُ				مُسْتَفْعَلُن				فَعْل	

اختیار زبانی بلند تلفظ کردن مصوت کوتاه « کسره اضافه » (ی = می) در هجای ششم مصراع دوم

اختیار وزنی در تبدیل هجای کشیده هجای پایانی مصراع دوم به هجای بلند

*** پایه‌های آوایی بیت، به صورت (مَفْعُولُ فَاعِلَاتُ مَفَاعِلُ فَاعِلُن) نیز قابل جداسازی است، باید توجه کرد که در عروض، وزن دوم نام‌گذاری می‌شود.

شفیعی کدکنی

ب) من به زبان اشک خود می دهمت سلام و تو بر سر آتش دلم همچو زبانه می روی

من	ب	ز	با	ن	آش	ک	خُد	می	د	ه	مَت	س	لا	م	ت
-	U	U	-	U	-	U	-	-	U	U	-	U	-	U	U
بر	س	ر	آ	ت	ش	د	کَم	هَم	چ	ز	با	ن	می	ر	وی
-	U	U	-	U	-	U	-	-	U	U	-	U	-	U	-
مفتعلن				مَفَاعِلُن				مفتعلن				مَفَاعِلُن			

اختیار وزنی در تبدیل هجای کوتاه پایانی مصراع اول به هجای بلند

اختیار زبانی بلند تلفظ کردن مصوت کوتاه « کسره اضافه » (ش = شی) در هجای ششم مصراع دوم

سهیل محمودی

پ) دلم شکسته تر از شیشه های شهر شماست شکسته باد کسی کاین چنینمان می خواست

د	لم	ش	کس	ت	ت	رَز	شی	ش	ها	ی	شه	ر	ش	ماست
U	-	U	-	U	U	-	-	U	-	U	-	U	U	U
مفاعِلن				فعلاتن				مفاعِلن				فَعْلُن		
ش	کس	ت	با	د	ک	سی	کین	چ	نی	ن	مان	می	خاست	
U	-	U	-	U	U	-	-	U	-	U	-	-	U	
مفاعِلن				فعلاتن				مفاعِلن				فَعْلُن		

اختیار زبانی حذف همزه در هجای هفتم مصراع اول

۲. اختیار وزنی در تبدیل هجای کشیدهٔ پایان هردو مصراع به هجای بلند

۳. اختیار وزنی ابدال و تبدیل دو هجای کوتاه «ر / ش» به یک هجای بلند «می» در رکن پایانی مصراع دوم «فعلن = فعلن»

ت) من ندانم به نگاه تو چه رازی است نهان   که من آن راز توان دیدن و گفتن نتوان   رعدی آذرخشی

مَن	نَ	دَا	نَمَ	بِ	نَ	گَا	هَ	تُ	چَ	رَا	زِی	سَت	نَ	هَانَ	
-	U	-	-	U	U	-	U	U	-	-	-	U	U	-	
فاعلاتن				فاعلاتن				فاعلاتن				فعلن			
کَ	مَ	نَانَ	رَا	زَ	تَ	وَانَ	دِی	دَ	نُ	کُفَ	تَنَ	نَ	تَ	وَانَ	
U	U	-	-	U	U	-	-	U	U	-	-	U	U	-	
فاعلاتن				فاعلاتن				فاعلاتن				فَع لَن			

۱. اختیار وزنی آوردن (فاعلاتن) به جای (فاعلاتن) در رکن اول مصراع اول

۲. اختیار زبانی بلند تلفظ کردن مصوت کوتاه پایان کلمه «کسره اضافه» (ه = هی)

۳. در هجای هشتم مصراع اول

۴. اختیار زبانی حذف همزه در هجای سوم مصراع دوم

*** دقت کنید که در این بیت، اختیار وزنی «بلند بودن هجای پایان مصراع» وجود ندارد چون «مصوت های بلند قبل از نون ساکن، کوتاه حساب می شوند» پس هجای پایانی این مصراع ها کشیده نیست.

تنظیم: عاطفه قره داغی از میانه

درس نهم: اغراق، ایهام و ایهام تناسب

اغراق:

آن است که در وصف و ستایش یا ذم و نکوهش کسی یا چیزی افراط و زیاده روی کنند، چندان که از حد عادت و معمول بگذرد. سعدی در توصیف بی رحمی و سنگدلی معشوق اغراق کرده و این گونه می گوید:

آه سعدی اثر کند در سنگ   نکند در تو سنگدل تأثیر

نکته ۱: اغراق هم در شعر و هم در نثر کاربرد دارد.

چنانچه در کتاب «کلیه و دمنه» در توصیف دشت چنین آمده است که:

از رشک او رضوان (نگهبان بهشت) انگشت غیرت گزیده و در نظاره او آسمان چشم حیرت گشاده.